

Werk

Titel: Herbarium Amboinense, plurimas conplectens arbores, frutices, herbas, plantas ter

Jahr: 1750

Kollektion: Zoologica

Digitalisiert: Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen

Werk Id: PPN369547365

PURL: <http://resolver.sub.uni-goettingen.de/purl?PPN369547365>

OPAC: <http://opac.sub.uni-goettingen.de/DB=1/PPN?PPN=369547365>

LOG Id: LOG_0137

LOG Titel: Caput Decimum Quartum. Orchis Amboinica major. - Veertiende Hoofdstuk. De groote Amboinsche Orchis

LOG Typ: chapter

Übergeordnetes Werk

Werk Id: PPN369544501

PURL: <http://resolver.sub.uni-goettingen.de/purl?PPN369544501>

OPAC: <http://opac.sub.uni-goettingen.de/DB=1/PPN?PPN=369544501>

Terms and Conditions

The Goettingen State and University Library provides access to digitized documents strictly for noncommercial educational, research and private purposes and makes no warranty with regard to their use for other purposes. Some of our collections are protected by copyright. Publication and/or broadcast in any form (including electronic) requires prior written permission from the Goettingen State- and University Library.

Each copy of any part of this document must contain there Terms and Conditions. With the usage of the library's online system to access or download a digitized document you accept the Terms and Conditions.

Reproductions of material on the web site may not be made for or donated to other repositories, nor may be further reproduced without written permission from the Goettingen State- and University Library.

For reproduction requests and permissions, please contact us. If citing materials, please give proper attribution of the source.

Contact

Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen
Georg-August-Universität Göttingen
Platz der Göttinger Sieben 1
37073 Göttingen
Germany
Email: gdz@sub.uni-goettingen.de

Radix ex multis constat crassis fibris, instar vermium supra terram nudis, & prorepentibus, inferius fumeis, superius viridibus, & interne lento constantibus nervo, saporis primo fatui, dein acerrimi, uti in Gentiana, & os urentis, ita ut labia intumescant, & fauces rauræ sint, quæ acrimonia quodammodo etiam in foliis percipitur, quo differt ab omnibus Angræcis. Floret Octobri.

Nomen. Latine *Flos triplicatus*, seu *Helleborus Amboinicus*; vulgo Malaice dicitur *Bonga tiga lapis*; Amboinenses volunt esse speciem præcedentis *Involucris*, ac vocant *Abaan albal*, & *Abaan malona*, h. e. silvestre *Abaan* & ejus *mas*.

Locus. In montanis crescit silvis, præsertim ubi herbæ ac sicca folia sibi inposita putrescunt, in levibus eum inveni *Caju poeti* silvis, sub repente *Filice calamaria*, ubi solum erat nigrum & parum humidum, putridis foliis obductum, ubi vermiformibus radicibus supra terram tam laxè prorepebat, ut facile avelli possit, sed raro occurrit.

In hortis transplantata hæc herba in dubio est, an crescat, sed naturali terra & lapillis circumpositis, folia ac flores profert, quæ quotannis iterum pereunt usque ad ipsas radices.

Hujus etiam varietas est foliis & modo crescendi priori similis, cujus flores etiam albi sunt, sed non ita distincti, & in tres partes divisi, fructus ejus sunt siliquæ angulosæ, paulo longiores quam in priore, interne arenosa farina repletæ.

Usus. Quum tota hæc herba sit acerrima, prudenter adhibere eam oportet, licet non multum obvia vel nota sit, sed contra tumidas manus, quod vitium *Hismi*, h. e. benedictum vel incantatum vocatur, ejus radices fumuntur, cum pauxillo Nucis Myristicæ, Bangle, Tsjouker, & Zingiberis, quæ simul conteruntur & imponuntur.

Incolæ tam duro constant ore, ut acrem ejus radicem interne adsumere audeant, quam masticant cum Pinanga, Nucibus moschatis, & Zingibere contra diurnos alvi fluxus, qui ex frigore vel crudis oriuntur humoribus.

N. B. Hujus plantæ Figura supra Tab. 52. fig. 2. delineata est.

CAPUT DECIMUM QUARTUM.

Orchis Amboinica major.

Quatuor Angræci terrestres speciebus enarratis, quæ Helleborinæ & Helleboro adfines sunt, quatuor aliæ subsequuntur, quæ cum Orchide conveniunt, ac proinde Orchides Amboinicæ habendæ sunt. Prima & elegantissima species supra libro 8. descripta est sub hortensibus, nomine *Floris Susannæ*, quum maxime adfinis erat *Amice nocturnæ*.

Binas alias in binis capitibus describemus, nomine *Orchidis Amboinicæ majoris & minoris*.

Orchis major binas habet species hoc in capite comprehensas, quarum prima ramosam gerit radicem, altera Raphanaceam.

Primo. *Orchis Amboinica major radice digitata*, unum alterumve gerit folium, quæ cum illis *Daun corra corra* conveniunt, sed multo angustiora, binos cum dimidio, & tres pedes longa, binos pollices lata, utrimque acuminata, & acinaciformia, per longitudinem quinque nervis & plicis distincta. Januario potissimum ejus folia conspiciuntur, dein nudus ejus simplex caulis, binos cum dimidio pedes altus, in vertice raros gerit flores, forma vulgaris Angræci, ex quinque petalis cum brevi sacculo compositos, albicantes & purpureis lineis distinctos, cassis vero purpureas gerit maculas.

Fructus est oblonga siliqua, digiti formam & crassitiam habens, obscure virens, per longitudinem dorsis distincta & striata, flavescens farina repleta.

Radix cum illa *Lampoejang* seu *Zingiberis* convenit, oblique enim in terra locatur, instar glebæ ex multis digitis composita, quorum bini ac tres sibi mutuo adherent angustis collis instar Calbahaar poeti.

Externe

De wortel bestaat uit veele dikke vazelingen, meest als wormen, boven de aarde bloot, van oudere rook-verwig, boven groen, en binnen met een taaje zenuwe, van smaak eerst laf, daar na zeer scherp als eenige *Gentiana*, in de mond brandende, zoo dat 'er de lippen van zwellen, en de keele heesjch wert, welke scherpigheid men eenigzints ook gevoelt in de bladeren, waar in het verscbilt van alle *Angreks*. Het bloeit in October.

Naam. In het Latyn *Flos triplicatus*, of *Helleborus Amboinicus*; in 't gemeen Maleits *Bonga tiga lapis*; de Amboinesen maken 't tot een mede-zoort van 't voorgaande *Involucrum*, en noemen 't *Ahaan albal*, en *Ahaan Malona*; dat is wilt en mannekens *Ahaan*.

Plaats. Het waft in de bergagtige bossen, inzonderheid daar vele ruigte en droge bladeren boven malkander leggen en rotten. Ik heb het gevonden in de ligte bossen van *Cajoe poeti*, onder de kruipende vaaren van *Filix calamaria*, daar een zwarte en wat vogtige gront was, met verrotte bladeren bedekt, met zyn slangeformige wortelen boven de aarde zoo los hangende, dat men 't gemakkelijk konde afstrekken, dog wert weinig gevonden.

in de tuinen verplant, bedenkt het zig lang, eer 't groejen wil, dog met zyn natuurlyke berg-aarde en steenen omlegt, brengt het zyne bladeren en bloemen voort, en die jaarlyks wederom vergaan tot de wortelen toe.

Het heeft nog een veranderinge aan bladeren, en wasdom het voorige gelyk, de bloemen zyn ook wit, maar zoo duidelyk niet, in drie delen verdeelt. De vrugten zyn hoekige bouwen, wat langer als aan 't voorige, binnen met zandig meel gevult.

Gebruik. Dewyl dit gantsche kruid zeer scherp is, zoo moet men 't voorzigtig gebruiken, 't welk nog weinig bekend is, tegens gezwollen handen, 't welke *Hismi*, dat is gezegende of betoverde genoemd werd, neemt men deze wortelen met een weinig *Notemuschbaten*, *Bangle*, *Tsjouker*, en *Gember*, vryft het onder malkander, en bindt het op 't gezeedel.

De Inlanders zyn zoo hart van mond, dat ze de scharpe wortel binnens lyfs durven gebruiken, kaauwende dezelve met *Pinang*, *Notemuschbaten*, en *Gember*, tegens langduurige buikloop, die van kouwe of ruwe vogtigheid komt.

N. B. Dezes plants Figuur is boven Tab. 52. fig. 2. aangewezen.

VEERTIENDE HOOFDSTUK.

De groote Amboinsche Orchis.

Vier soorten van *Angrekum* terrestre verbaalt zynde, die na de *Helleborine* en *Helleborus* gelyken, zoo volgen nu vier andere, die met de *Orchis* of *standelkruid* over een komen, en daarom ook voor *Amboinsche Orchides* te houden zyn. De eerste en fraaiste zoorte is hier boven Lib. 8. beschreven onder de boskruiden, met de naam van *Flos susannæ*, om dat ze groote maagschap heeft met de *Amica nocturna*.

De drie andere zullen wy in twee hoofdstukken beschryven, beide onder den naam van *Orchis Amboinica Major* en *minor*.

Orchis major heeft twee soorten in dit hoofdstuk begrepen, de eerste met een getakte wortel, de andere met een *Radysagtige*.

I. *Orchis Amboinica major*, radice digitata, heeft maar een of twee bladeren, die het voorgaande *Daun corra corra* wel gelyken, dog zyn veel smalder, derdehalve en drie voeten lang, twee duimen breed, onder en boven toegespist, staande gelyk als sweertjes, mede in de lengte met vyf zenuwen en ploojen geribt. In Januario ziet men de meeste bladeren, daar na den enkelen bloeten steel ook derdehalve voeten hoog, op zyn top weinige bloemen dragende, die van de gewoonlyke *Angrek* fatzoen, van vyf blaadjes met een kort zakken witagtig met purperen strepen, maar het helmken heeft purpere droppen.

De vrugt is een langagtige bouwe als een vinger, en schaars zoo dik, donker-groen, in de lengte met ruggen gestreept, binnen met een geelagtig meel.

De wortel gelykt na de *Lampoejang* of *Gember*, want ze staat schuins in de aarde als een klomp van vele vingeren of klauwen gemaakt, waar van twee en drie aan malkander hangen, met smalle balzen als *Calbahaar poeti*.

Van

Fig. 1.
Spec. 2.

Fig. 3.

Fig. 2.

Externe albicat hæc radix, sed luci meridianæ vel candelæ obposita, femi pellucida est, lento repleta mucosâ, amaricans & ingrata, odoris canini.

Secundo. *Orchis Amboinica major, radice Raphanoide*, quinque sexve gerit folia, arcte supra radicem collecta, sed angustiora quam in priore, binos pedes longa, vix digitum lata, & subtiliter costata, ita ut pro graminis arundinacei foliis haberentur. Ex foliorum centro flores excrescunt supra radicem in vagina contenti, ac quavis brevi infidet petiolo, unus alterve simul, fordide albicans, cum læte rubro colore intermixto, instar illorum Tommon cantsje. Sub quovis flore oblonga ac striata locatur burfula, in qua angulosum & nigrum reconditur semen.

Radix perpendiculariter in terram penetrat instar Radiculæ, ultra digitum longa & crassa, vel paulo minor, externe nigricans, interne alba & mucosa instar prioris, crassis obducta fibrillis instar Zingiberis, nigra relinquentibus punctula, si decorticetur. Sapor magis ad illum Satyrii accedit, non amara, sed gravis, & paulo acris.

Nomen. *Orchis Amboinica major*, prima species radice digitata, altera *Radice raphanoide*; Malaiense nulum ejus peculiare novi nomen, nisi commune *Angrec tana*; prima species vocari possit *Angrec tana alea*, a radice ejus Zingiberacea. Altera *Angrec tana itam*, ab ejus nigra radice. Amboinicum nullum ejus novi nomen. Ternatice *Panawa Saffiri-isso* a subsecente ejus usu.

Locus. Utræque crescunt in nudis & ventosis montibus, ut & in planitie alta sub Carice, & gramine Hulong. Frequentes sunt in Leytimora in nudis montibus prope Castellum Victoriam. Neutiquam per totum observantur annum, sed circa Januarium, quum florent, alioquin enim ob angusta folia haud distingui vel dignosci possunt ab alio gramine. Quum itaque tam prope sub Carice crescunt, hinc sæpe fit, ut acuta acumina, quæ hoc gramen e radice sursum emittit, instar subularum per radicem primæ speciei penetrent & percrefant. Quod rarum præbet spectaculum, unam nempe plantam per radicem alterius percrefcere, hoc enim gramen apicibus suis adeo penetrat, ut sæpe per multo crassiores radices Ubiis & Combiliis percrefant.

Ufus. Primæ speciei radix optime refert Satyrium, quæ condiri etiam potest, sed oportet primum, ut rite aqua emissa sit, tum pellucida est instar Succini, sed lentissima tamen est, & fibrosa, si masticetur, atque ingratum quodammodo retinet odorem, tandem liquefcit in ore, & tenerrima semper eligenda est, quæ nempe in gleba albissima est, vel primos flores profert. Altera Raphanoides radix huic operi melior est, quum non tam ingratum istum spiret odorem, ac magis granulosa est in masticatione, in ore fere tota liquefcens, ejusdemque censetur operationis cum nostris Europæis Satyriis.

Ternatenses prima utuntur radice contra Apofthemata *Saffiri-isso* dicta, quæ lata sunt & cœrulescentia, nec magnum caussant dolorem, sed copiosum generant pus. Majores enim, rubros, & calidos tumores, uti anthraces & furunculos, vocant *Saffiri-bara*. Hunc in finem radicem sumunt contritam, quam folio involvunt *Boero malacco*, h. e. *Oculi astaci*, quod supra ignem calefaciunt, ac sic prioribus inponunt Apofthematis.

Tabula Quinquagesima quarta

Ad Figuram primam *Orchidis Amboinica majoris speciem* exhibit

Figura secunda *Orchidem* exhibit *Amboinica minorem*, ac quidem primam.

Figura tertia *Alteram Orchidis minoris sistit speciem*.

Van buiten is ze witagtig, tegens den dag of een kaar gebouden; half doorschynend, vol taje slym, bitteragtig en onlieffelyk, bondsagtig van reuk.

II. *Orchis Amboinica major*, radice Raphanoide, heeft vyf of zes bladeren dicht boven de wortel t'zamen stotende, nog smalder dan de voorige, twee voeten lang, schaars een vinger breed, en fyn geribt, zoo dat men ze voor een rietgras zoude aanzien. Uit het midden der bladeren komen de bloemen voort, kort boven de wortel in een scheede, en ieder op een korte steel, een of twee, vuil-wit, met ligt-rood gemengt, gelyk die van Tommon cantsje. Onder ieder bloeme is een langwerpig gestreept beursje, daar een boekig en zwart zaad in schuilt.

De wortel gaat regt in de aarde als een klein Radysje, ruim een vinger lang, en dik, of minder, van buiten zwartagtig, binnen wit en slymerig als het voorige, behangen met dikke vazelingen als Gember, zwarte stipjes nalatende, als men ze sbilt. De smaak komt nader aan 't Satyrium, niet bitter, maar geil, en wat scherp.

Naam. *Orchis Amboinica major*; de eerste zoorte, *Radice digitata*; de andere, *Radice raphanoide*; in 't Maleits weet ik nog geen byzonderen naam, als den gemenen *Angrek tana*; de eerste zoorte mogt men noemen *Angrek tana alea*; van haar Gemberformige wortel. De tweede *Angrek tana itam*; van haar zwarte wortel. In 't Amboins heeft ze geen naam. In 't Ternatgans *Panawa Saffiri-isso* van zyn volgende gebruik.

Plaats. Beide wassen op kale en lugtige bergen, en verbeven vlakten onder 't snygras, en het gras Hulong. Zy staan veel op Leytimor op kale gebergte by 't Kasteel *Victoria*. Men ziet ze geenzints het geheele jaar door, maar omtrent January. Als zy bloemen draagt, want anders zyn ze met haar smalle bladeren niet wel te onderscheiden van ander gras, dewyl ze nu zoo dicht onder 't Snygras wassen, zoo vint men dikwils, dat de scherpe spitzen, die dit gras uit zyn wortel opwaarts schieft, als elsen door de wortel van de eerste zoorte doordringen, en door beenen wassen. Een vreemt spektakel dat de eene plante door de wortel van een ander heen groeit, zynde dit gras met gemelde spitzen zoo doordringent, dat men ze dikwils door veel dikker wortelen, als de Oeby en Combily gewassen vint.

Gebruik. De eerste wortel gelykt wel best na 't Satyrium, en men kan ze ook confyten, maar zy moet eerst wel uitgewatert zyn, dan wert ze wel klaar als Bernsteen, dog blyft zeer taai, en bairig in 't kaauwen, en behoud wat van haar viezen reuk. Eindelyk vergaat ze evenwel in de mont, en dan moet men altyd de jongste verkiezen, te weten, die aan den klomp de witste zyn, of eerste bloemen dragen. De tweede radysagtige wortel is hier toe veel beter, als bebbende minder van dien viezen reuk, en valt broekelig in 't kaauwen, in de mont schier gants smeltende, zynde gebouden van dezelve werkinge, als onze Europese Satyria.

De Ternatanen gebruiken de eerste wortel tegens de Apoftematie, *Saffiri-isso* genaamt, dewelke breed zyn, blaauwagtig, geen groote pijn verwekkende, maar veel materie zettende; want groote, roode, en beete gezwollen, als bloedzweeren en negen-ogen, noemen ze *Saffiri-bara*. Hier toe nemen ze dan de wortel gewreven, winden ze in een blad van *Boero malacco*, dat is *Oculus astaci*, maken ze warm over 't vuur, en slaan 't zoo over de eerstgenoemde Apoftemen.

De vier en Vyftigste Plaat

Vertoont in de eerste Figuur de tweede zoort van de groote Amboinsche *Orchis*.

De tweede Figuur wyft aan de kleine Amboinsche *Orchis*, en wel de eerste zoort.

De derde Figuur stelt voor de tweede zoort van de kleine *Orchis*.